

ЛІНГВІСТИЧНА КОМПЕТЕНЦІЯ В НАВЧАННІ СИНТАКСИСУ

У статті окреслено шляхи формування лінгвістичної компетенції учнів у процесі навчання синтаксису української мови; запропоновано систему роботи над вивченням синтаксичних одиниць (словоформа, словосполучення, просте та складне речення, текст), їх будова, характер зв'язків компонентів тощо.

Ключові слова: лінгвістична компетенція, синтаксис, навчання синтаксису, словосполучення, речення, просте речення, складне речення.

В статье определены пути формирования лингвистической компетенции учащихся в процессе обучения синтаксису украинского языка; предложена система работы по изучению синтаксических единиц (словоформа, словосочетание, простое и сложное предложение, текст), их состав, характер связей компонентов и др.

Ключевые слова: лингвистическая компетенция, синтаксис, обучение синтаксису, словосочетание, предложение, простое предложение, текст.

The ways of forming the students' linguistic competence in the process of teaching of the syntax of the Ukrainian language are under consideration in the article; the system of work under the study of the syntactic units (wordform, word-combination, simple and complex sentence, text), their composition, the character of the component links.

Keywords: linguistic competence, syntax, syntax teaching, word-combination, sentence, simple sentence, complex sentence.

Постановка проблеми. Формування лінгвістичної компетенції забезпечується під час вивчення кожного з рівнів мовної системи. Однак, на думку Т. Гнаткович, «синтаксичний матеріал створює для цього незрівнянно кращі умови, оскільки всі одиниці нижчих рівнів функціонують у

мові не самостійно, а у складі одиниць синтаксису – у реченнях і текстах» [2, с. 4]. Інакше кажучи, вивчення синтаксичних явищ створює надійне підґрунтя для реалізації компетентнісного підходу.

У сучасній лінгводидактиці мовна компетенція тлумачиться як обізнаність із мовою, знання мовних одиниць, їхніх виражальних можливостей; володіння мовними вміннями й навичками. Оволодіння мовою відбувається на «підставі загального пізнавального механізму, який є одним із інструментів набуття мовних та позамовних знань, їхньої обробки та використання в мовленні» [3, с. 66]. Лінгвістична компетенція передбачає послуговування способами дії, що забезпечують розпізнавання мовних явищ і використання їх у мовленні. Важливим у її формуванні є оволодіння навичками самоаналізу, самооцінки, цілеспрямоване формування лінгвістичної рефлексії як процесу усвідомлення школярами власної діяльності, її сутності. Окрім того, процес формування лінгвістичної компетенції передбачає оволодіння основами науки про українську мову, відомості про мову як знакову систему і суспільне явище, засвоєння понятійної бази курсу, певного комплексу одиниць і категорій мови: фонема, графема, морфема, словосполучення та ін.). Чинниками мовної компетенції є формування уявлень про устрій мови, її розвиток і функціонування, засвоєння тих відомостей про значення та роль мови в суспільстві, які сприяють вихованню постійного інтересу до предмета, почуття любові й поваги до рідного слова. Нарешті, лінгвістична компетенція передбачає знання про мовознавство як науку, елементи історії науки про українську мову, відомості про її видатних діячів, про методи лінгвістичного аналізу. Важливою також є ідея М. Баранова про те, що мовна компетенція визначає не лише засвоєння окреслених знань, але і формування навчально-мовних умінь і навичок: 1-а група – уміння розпізнавати словосполучення і речення, визначати складне синтаксичне ціле та ін.; 2-а – уміти розподіляти мовні явища на групи; 3-я – уміння виконувати розбір, аналіз (фонетичний, фонематичний, орфографічний, стилістичний тощо) [1, с. 17–21].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні лінгводидакти (Н. Гуйванюк, С. Караман, М. Пентилюк, М. Плющ) визначають такі основні лінгвістичні компетенції, якими повинен оволодіти учень: знання про синтаксичні одиниці (словоформа, словосполучення, просте та складне речення, текст), їх будову, характер зв'язків компонентів у них, типологію тощо; уміння визначати члени речення, розрізняти речення за різними показниками (будова, емоційне забарвлення, мета висловлювання тощо); інтонування, пунктуаційне оформлення.

Мета статті. З'ясувати шляхи формування лінгвістичної компетенції учнів у процесі навчання синтаксису української мови. Запропонувати систему роботи над вивченням синтаксичних явищ.

Виклад основного матеріалу. На початковому етапі навчання синтаксису відбувається усвідомлення такої одиниці, як словосполучення –

поєднання двох і більше повнозначних слів за законами певної мови, що виражає єдине, але розчленоване поняття. Важливо акцентувати тому, що словосполучення на відміну від речення є некомунікативною (а номінативною) і непередикативною одиницею. Словосполучення подібно до слова дає найменування предметам і явищам, але розчленоване (золоте листя, читати голосно, написати твір). Синтаксичне словосполучення кожного разу утворюється за певною моделлю на основі різних слів. Щоправда, не кожне поєднання слів можна розглядати як синтаксичне словосполучення.

Синтаксичними словосполученнями не є:

- передикативна основа речення (сади цвітуть; дощ іде);
- сполучення повнозначного слова зі службовим (назустріч долі; всередині лісу);
- складена форма майбутнього часу (буду співати; буду вчитися);
- складена форма вищого та найвищого ступенів порівняння прикметників і прислівників (більш потрібний; більш складно; найбільш зрозумілий; найбільш вдало);
- складена форма наказового способу (нехай пише; нехай каже);
- складений дієслівний та іменний присудки (хочу говорити; почну працювати; стану вчителем; називаюся Оксаною);
- лексичні сполучення слів (чорна металургія; Кривий Ріг);
- фразеологічні сполучення слів (ведмежа послуга; дати березової каші).

Між компонентами словосполучення встановлюється певний синтаксичний зв'язок (формальний граматичний стосунок між компонентами, виражений мовними засобами) та семантичні відношення (указують на значеннєві стосунки поєднаних певним синтаксичним зв'язком синтаксичних одиниць). На основі синтаксичного зв'язку словосполучення поділяються на **сурядні** – передбачають поєднання рівноправних, незалежних компонентів за допомогою сурядних сполучників (батьки і діти; не правда, в кривда; мало, зате якісно). Залежно від типів сурядних сполучників між компонентами сурядних словосполучень встановлюються такі семантичні відношення:

- **єднальні** (компоненти поєднуються єднальними сполучниками: добре і весело; ні сніг, ні дощ);
- **протиставні** (компоненти поєднуються протиставними сполучниками: довго, але цікаво; діти, проте чужі);
- **розділові** (компоненти поєднуються розділовими сполучниками: чи то дощ, чи то сніг; математика або фізика);
- **градаційні** (компоненти поєднуються градаційними сполучниками: не лише мову, а й літературу; не тільки старі, але й молоді).

Окрім сурядних, виокремлюють **підрядні синтаксичні словосполучення**, що передбачають поєднання нерівноправних компонентів, один із

яких є головним (стрижневим), а другий – граматично залежним, підпорядкованим головному (зелене жито; рубати сокирою; поїздка до Києва).

Під час вивчення синтаксису важливим прийомом роботи є аналіз синтаксичного словосполучення, що сприяє усвідомленню окресленого поняття, і проводити його необхідно у певній послідовності.

1. Тип словосполучення за наявністю рівноправних залежних компонентів (сурядне чи підрядне).

2. Для сурядних словосполучень вказати на відношення між сурядними компонентами (єднальні, протиставні, розділові, градаційні).

3. Для підрядних словосполучень вказати на: а) тип словосполучення за морфологічним вираженням головного компонента (іменне, дієслівне, прислівникове); б) вид підрядного синтаксичного зв'язку (узгодження (повне / неповне); керування (безпосереднє / опосередковане; сильне / слабке); прилягання (власне відмінкове прилягання; кореляція); в) вид синтаксичних відношень (означальні, об'єктні, обставинні, апозитивні)

4. Тип словосполучення за будовою (просте / складне).

Наприклад:

Я дуже тяжко Вами відболіла (Л. Костенко).

Відболіла (ким?) Вами – підрядне словосполучення, має головний (відболіла) залежний (Вами) компоненти; за морфологічним вираженням головного компонента – дієслівне; між компонентами встановлюється синтаксичний зв'язок – керування, безпосереднє, слабке; семантичні відношення – об'єктні; за будовою – просте.

Відболіла (як?) тяжко – підрядне словосполучення; дієслівне; прилягання, власне прилягання; обставинні відношення; просте.

Та все ж основною одиницею синтаксису прийнято вважати речення – інтонаційно і граматично оформлена за законами відповідної мови найменша комунікативна одиниця, що є головним засобом формування та вираження думки. Найважливішими ознаками речення є: предикативність, модальність, інтонаційна завершеність.

Граматичною формою вираження предикативності є відношення між підметом, який вказує на предмет думки, і присудком, який виражає ознаку суб'єкта.

Суть модальності полягає в тому, що кожне речення, який лежить у його основі, у модально-часовому плані, характеризує цей факт за відношенням до часу і позиції мовця. Модальність і час є основними носіями предикативності і виражаються насамперед за допомогою дієслівних форм та інтонації, що завжди вказує на завершеність речення. Інтонаційна оформленість речення залежить від висловлення.

Тема «Односкладні речення» достатньо часто сприймається учнями як суто теоретична: заучують визначення типів простого речення з одним головним членом, виконують речення на їх розпізнавання. Значно рідше словесники проводять зіставлення одного типу односкладного речення з

іншим, щоб показати, якими багатими ресурсами для вираження найтонших відтінків думки наділені пропоновані конструкції.

Отже, учні повинні усвідомити, що односкладними називаються речення, предикативна основа яких представлена одним головним членом, що не є ні підметом, ні присудком, але за формою може співвідноситися з ними. Н.: Дарованому коневі в зуби **не дивляться** (Нар. тв.); **Смоктало** під грудьми від голоду (З. Тулуб); **Далина. Далечінь. Світлодаль** (М. Сингаївський) (предикативна основа в кожному з речень представлена одним головним членом речення (не дивляться; смоктало; далина; далечінь; світло даль), який не передбачає взаємопов'язаного з ним іншого головного члена).

Односкладні конструкції, як і двоскладні, можуть бути поширеними (**Люблю** пісні мого краю (М. Рильський); або непоширеними (**Дорога. Ранок. Тиша** (М. Рильський)); повними або неповними (**Йдемо** крізь ніч, крізь бурю у степу. Крізь дощ і сніг, дебати і дебюти (Л. Костенко); друге речення є контекстуально неповним: пропущений головний член (йдемо) встановлюється з попереднього контексту).

Головний член односкладного речення може виражатися дієсловом (**Не розкрити** спалені уста (Є. Маланюк)); предикативним прислівником (**На серці радісно** (І. Цюпа); іменником (**Безмежна тиша. Мирна далина** (Д. Павличко)).

За формою вираження головного члена односкладні речення поділяються на: означено-особові; неозначено-особові; узагальнено-особові; безособові; інфінітивні; генітивні; номінативні; вокативні.

Доцільно показати учням використання односкладних речень у різних стилях мовлення. Так, означено-особові часто трапляються в науковому та діловому мовленні: Доведемо теорему. Для цього запропонуємо рисунок. Наведемо приклад. Складаючи заяву або телеграму, той, хто пише, послуговується односкладними конструкціями з причини лаконічності. Багаті смислові відтінки використовуються в художньому стилі і, зрозуміло, в розмовному. Доцільно повправлятися учням у складанні діалогу, щоденникових записів, телеграм, заяв, дослідів тощо.

Окрім того, під час вивчення односкладних речень варто зосередити увагу на тому, що в багатьох випадках вони більш доцільні, ніж двоскладні речення, що вміння послуговуватися односкладними реченнями сприяє виразності мовлення.

Щодо складного речення, то учням важливо з самого початку ознайомитися з такими найбільш суттєвими ознаками, як поліпредикативність, особлива структурна організація, смислова та інтонаційна цілісність. Складним називається речення, до складу якого входить дві чи більше предикативні частини, що являють собою смислову та інтонаційну єдність. Кожна з предикативних частин складного речення співвідноситься з простим (двоскладним чи односкладним реченням). Проте простими реченнями

їх можна назвати лише умовно, бо, маючи подібну до простих речень синтаксичну будову, вони позбавлені смислової та інтонаційної самостійності.

На основі семантики та синтаксичної будови складні речення розподіляються на три основні типи: складносурядні, складнопідрядні, безсполучникові. Складні багатокomпонентні речення з різними видами зв'язку кваліфікують як складні синтаксичні конструкції (ССК).

Порівняно недавно до програм з української мови введено поняття про складне синтаксичне ціле (ССЦ), або надфразу єдність – синтаксичну одиницю, що передбачає поєднання речень (простих чи складних), що характеризуються єдністю думки, мікротеми, а також специфічними засобами зв'язку (повторення окремих слів; використання займенників; порядок слів і речень; співвідношення видочасових і способових форм дієслів-присудків тощо). Н.:

Все ближче гриміло, блискало. Сива повновода хмара вже висіла над цілим степом. Світлі паруси дощу вже розпускалися на обрії, помітно наближалися нивами. З тихим дзвоном упали перші краплини, все стрепенулося, і вже широкою чарівною музикою зашумів дощ, той цілющий травневий дощ, про який кажуть, що це сиплеться з неба золото (О. Гончар), де надфразна єдність складається з чотирьох речень, що мають свої структурні та семантичні особливості.

Учням варто наголосити, що ССЦ не можна ототожнювати з абзацом, який може складатися з одного речення, на відміну від ССЦ, що є поєднанням речень. Абзаци можуть збігатися інколи з ССЦ. Такі абзаци є стилістично нейтральними. Якщо ж абзаци складаються з кількох ССЦ, то вони виконують певну стилістичну функцію: об'єднують у собі кілька смислових картин, що посилює смислову єдність. Н.:

Молитовну тишу лісу то тут, то там порушує суха галузка або їжак, який збирає листя, щоб накрити свою хатку на зиму. Десь пискне синичка, їй ніжно відповість маленький, короткохвостий корольок. У піднебессі ширяє яструб. Його журливе квиління тільки підкреслює тишу осені. У лісі сумно, але я люблю цей смуток, бо він близький до душі.

Ловлю легенький запах диму, що лине з лану, де копають картоплю. Пастухи печуть її на багаттях з сухого бадилля, а корови бродять тут же, підбираючи, то картоплину, то бур'янець. У відкритому полі видно, як летять у вирій журавлі, як бродять по свіжій ріллі чорні граки, як сумує на самотній деревині сіра ворона, загорнута в чорну хустину. Вона кутається і за кожним порухом розпускає хвоста для рівноваги (В. Бжицький), де перший абзац збігається з ССЦ, у другому – поєднуються дві надфразні єдності (перші два речення об'єднані мікротемою, решта – іншою).

Висновки. У граматичній системі мови синтаксис посідає чільне місце, оскільки у його сфері функціонують мовні одиниці, які забезпечують процес спілкування, співвідносячи повідомлюване з реальною дійсністю. Навчання синтаксису сприяє когнітивно-комунікативному та компетентні-

сному переорієнтуванню всього навчального процесу, створює умови для органічного поєднання вдосконалення грамотності, розвитку лінгвістичного мислення учнів.

Література

1. Баранов М. Т. Выбор упражнений для формирования умений и навыков / М. Т. Баранов // Русский язык в школе. – 1993. – № 3. – С. 17–21.
2. Гнаткович Т. Д. Практикум із синтаксису: Складне речення / Тетяна Дмитрівна Гнаткович. – Ужгород : Інформаційно-видавничий центр ЗІППО, 2011. – 392 с.
3. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) / Олена Олександрівна Селіванова. – К. : Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 1999. – 148 с.

Стаття надійшла до редакції 21.03.2011 р.